

Juraj Schenk: Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii

STIMUL, Bratislava 2017, 13.85 s. ISBN 978-80-8127-190-8, EAN 9788081271908

STIMUL, Bratislava 2017, 99 s. ISBN 978-80-8127-188-5, EAN 9788081271885,
http://stella.uniba.sk/texty/JS_modely.pdf

Sociologická teória môže nezorientovanému pozorovateľovi pripomínať heterogénne prostredia s kakofóniou rôznych hlasov, ktoré nesmerujú k spoločnému súzvuku. Práve táto teoretická rôznorodosť sa niekedy považuje za slabosť, inokedy je zase prezentovaná ako výhoda. V tejto spleti prístupov však preda len existujú dôležité orientačné body, ktoré pomáhajú určiť relevantné prístupy. Sila teórie sa prejavuje v jej schopnosti ovplyvňovať metodologický rámec výskumu a netriviálne sociologické prístupy neobchádzajú elementárne sociologické témy, ako sú konanie, sociálny poriadok a sociálna zmena. Nová kniha *Juraja Schenka Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii*, prezentuje slovenskému a českému publiku súčasnú analytickú sociológiu. Nerobí to však cez pohľad dejín sociológie, ale vysvetľuje princípy analytickej sociológie na pozadí jedného z jej významných metodologických príspevkov, ktorým je využívanie explanačných modelov. Práve explanačné modely predstavujú zmysluplný odrazový mostík, ktorý autorovi umožňuje predstaviť aktuálne pohyby v živej a podnetnej oblasti sociologického myslenia. Týmto krokom nás autor zároveň upozorňuje na silné stránky analytickej sociológie, ktoré sa prejavujú metodologickými inováciami, čím prispievajú k riešeniu klasických sociologických dilem.

Prezentovaná kniha nadväzuje na autorove štúdie venované tejto téme a vhodne ich dopĺňa a rozširuje. Najmä časti venované problému racionality a teóriám strednej úrovne je potrebné oceniť. Nezanedbateľným znakom knihy je aj silná prítomnosť myšlienok *Raymonda Boudona*. Táto skutočnosť však knihe vôbec neprekáža, ale posúva ju úplne novým smerom. V texte tak vlastne nachádzame tri dôležité myšlienkové roviny. Prvá je definovaná samotným cieľom knihy, ktorým je „metodologická reflexia explanačných modelov, ktorá vyžaduje nielen identifikovať hlavné vývinové formy, ktoré explanačné modely môžu nadobúdať, ale čo najpresvedčivejšie demonštrovať ich možnosti na konkrétnych príkladoch“. (Schenk 2017: 8) Okrem tejto primárnej úlohy je už spomenutá prezentácia súčasného stavu analytickej sociológie, poslednou rovinou je predstavenie dôležitých myšlienok *Raymonda Boudona*, jedného z hlavných inšpirátorov súčasnej analytickej sociológie. Všetky tri roviny textu však spolu tvoria zmysluplný celok a dodávajú publikácii teoretickú plnosť.

Kniha *Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii* je rozdelená do troch kapitol. Prvá z nich predstavuje vstup do terajšej analytickej sociológie. Netreba si však pod tým predstaviť školský výklad. Autor sám priznáva, že text je písaný skôr pre čitateľa, ktorý už mal kontakt so sociologickou literatúrou. Aj z toho dôvodu je vstup do prostredia analytickej sociológie pomerne rýchly a programovo vynecháva

historický kontext, ako aj širší rámec vývoja sociologickej teórie. V prvej časti úvodnej kapitoly nás tak autor v rýchлом slede oboznamuje s obsahom analytickej sociológie. Vysvetľuje predovšetkým význam prídavného mena „analytický“ v názve tohto sociologického prístupu. Podstatu analytického prístupu tvorí „vyčlenenie a konceptualizácia rozličných elementov, ktoré vstupujú do deskripcie a explanácie sociálneho sveta tak, aby bolo možné pochopiť ich vzájomné vzťahy a najmä kauzálne väzby“. (Schenk 2018: 15) Takéto vymedzenie by znelo viac menej štandardne, ak by potom nenasledoval rozbor metodologického individualizmu a vysvetlenie špecifického chápania kauzality v analytickej sociológii. Svojím filozofickým ukotvením sa tento prístup hlási k metodologickému individualizmu. Nie je to však individualizmus v podobe atomizmu, pretože vyžaduje, aby jadrom analýzy boli konkrétni individuálni aktéri, ktorí sú zakotvení v sociálnych štruktúrach. Štruktúry tu nevystupujú nezávisle od jednotlivcov a ich konania. Práve naopak, sú závislé od aktivity jednotlivcov. Aktéri svojím konaním jednak potvrdzujú ich prítomnosť, na druhej strane môžu konaním generovať zmenu štruktúrneho rámca. Celý prístup preto nesie označenie štruktúrny individualizmus. Dôraz na individuálneho aktéra zakotveného v sociálnych štruktúrach potom vyžaduje vyriešiť nanovo problém kauzality. Juraj Schenk v tejto časti upozorňuje, že v prevládajúcej metodologickej praxi (štruktúrne modelovanie) sa schopnosť konať pripisuje premenným veličinám (napríklad vek, pohlavie, trieda a iné). Problémom takejto perspektívy je, že v konečnom dôsledku ako keby konali premenné a nie samotní aktéri. Sociálna teória by nemala byť len nástrojom na výber vhodných premenných do modelu, ale mala by ponúknuť vysvetlenie javu. Teda nielen definovanie určitého vzťahu alebo korelácie; podstatou kauzality je nachádzanie vysvetlenia tejto korelácie. Metodologický individualizmus zároveň prízvukuje, že jadro vysvetlenia má byť vždy v rovine individuálneho aktéra a dobré kauzálne vysvetlenie nepotrebuje barličky v podobe takzvaných „čiernych skriniek“ (napríklad primitívne vedomie, ale aj habitus). Hlavná myšlienka tejto časti je potom nasledujúca: Každá pravá korelácia je výsledkom pôsobenia sociálneho mechanizmu, ktorý je potrebné odhaliť. Ak takýto mechanizmus nedokážeme rekonštruovať, korelácia je iba falošná.

Dôraz na štruktúrny individualizmus a kauzálne vysvetlenie nevyhnutne vedie k otázke racionality aktéra. Autor opiera problém racionality o poznatky Raymonda Boudona. Boudonovým dlhodobým úsilím bolo prekročiť úzke utilitárne chápanie racionality, a preto sformuloval koncept obvyčajnej racionality, ktorý môže mať výrazné aplikácie v sociologickom myslení. Podstatou jeho úvah je pripustiť, že za racionálne nemusíme považovať len to konanie, ktoré je utilitárne, ale i také, ktoré je subjektívne racionálne, pretože konajúci mal preň „dobré dôvody“. Na tomto základe je možné rozlíšiť päť variácií racionality (utilitárna, teleologická, axiologická, tradicionalistická a kognitívna). Všetky sú v knihe veľmi prístupne vysvetlené. Dobré dôvody, kľúčový pojem obvyčajnej racionality, sú určené konkrétnym kontextom. Autor to vysvetľuje takto: „Aktéri nachádzajúci sa v rozličných štruktúrnych podmienkach budú za dobré pokladať odlišné dôvody.“ Na jednej strane sa vytvára citlivosť na sociálny kontext, v ktorom sa formujú konkrétne dobré dôvody konania a zároveň môžeme obchádzať rôzne skratky typu primitívne vedomie jednotlivca. Na pozadí týchto úvah je tiež odkaz, že sociálni aktéri nie sú slepí voči dôvodom, pre ktoré konajú tak, ako konajú. Koncept racionality uchopený týmto spôsobom je možné považovať za ďalšie rozšire-

nie sociologickej imaginácie. Umožňuje nám v zdanlivo neracionálnom a nepochopiteľnom konaní dešifrovať súbor dobrých dôvodov, pre ktoré bolo určité rozhodnutie urobené. Tento prístup vlastne vylepšuje naše sociologické porozumenie konajúcim aktérom a oslobodzuje nás od rôznych predsudkov, skratiek a stereotypov.

Tretia podkapitola tematizuje prepojenie mikroúrovne a makroúrovne. Aj mimo súčasnej analytickej sociológie predstavuje otázka vzťahu mikro – makro veľmi vážny teoretický hlavolam. J. Schenk sa aj v tomto prípade opätovne inšpiruje prácami Raymonda Boudona a prezentuje jeho riešenie spomenutého problému. V druhom kroku uvádza riešenie *Jamesa Colemana* (Colemanova lodička). Po upozornení na problémy Colemanovho prístupu podáva modifikovanú verziu, ktorú sformulovali *Hedström* s *Bearmanom*. Obsiahle oboznámenie sa s prístupmi spomenutých autorov predstavuje silnú stránku. Z povahy riešeného problému však vyplýva, že ide o čitateľsky najnáročnejšiu podkapitolu prvej časti knihy. Okrem komplexnosti a komplikovanosti riešenej otázky je prístupnosť kapitoly niekedy znížená aj hutným výkladom. J. Schenk síce v úvode čitateľa upozorňuje, že text nie je určený sociologickým novicom, ale v tejto kapitole bude mať problémy aj zbehlý čitateľ sociologickej literatúry. Určite by za pozornosť stálo minimálne prijateľnejšie vysvetlenie termínu superveniencia, ktorý je vo svojej podstate veľmi užitočný a sociologicky použiteľný. Musím ale priznať, že v tomto prípade som vyhládal ešte doplňujúcu literatúru, aby som porozumel časti venovanej riešeniu Hedströma a Bearmana. Na druhej strane však môžem autorovi ďakovať, že som po takomto type literatúry siahol.

Po náročnej kapitole venovanej prepojeniu mikro a makroúrovne nasleduje časť, v ktorej autor, naopak, prístupným spôsobom vysvetľuje, čo pod konceptom strednej úrovne rozumie súčasná analytická sociológia. Teória strednej úrovne je pôvodne *Mertonova* idea, ktorá však nebola veľmi presne špecifikovaná. Z toho dôvodu súčasná analytická sociológia túto inšpiratívnu myšlienku naplňa vlastným obsahom. „Teória strednej úrovne je víziou sociologickej teórie ako zásobníka (toolbox) teórií strednej úrovne všeobecnosti, z ktorých každá je vhodná na vysvetlenie limitovaného súboru javov alebo istého typu javov.“ Z výkladu v prvých dvoch kapitolách však už vieme, že analytická sociológia si zároveň nárokuje, aby tieto teórie neboli vyplnené „čiernymi skrinkami“, ale mali by prichádzať s vysvetleniami, ktorých základom je individuálny aktér. Teórie strednej úrovne však ani v analytickej sociológii nereprezentujú zázračný všeliek a J. Schenk nás oboznamuje aj s prebiehajúcou kritikou, ktorá je však nevyhnutným zdrojom vylepšovania.

V ďalšej časti je naša pozornosť zameraná na explanačnú funkciu sociálneho mechanizmu. Hlavnou témou je dilema, čo sa má sociálnym mechanizmom vysvetliť. Autor knihy to prezentuje v podobe dvoch otázok. Prvý prístup zdôrazňuje, že treba ukázať, „prečo to funguje?“ V tomto prípade by explanácia mala mať finálny charakter a opätovne sa zdôrazňuje vylúčenie akýchkoľvek čiernych skriniek (napríklad nátlak, imitačný inštinkt, magické myslenie a iné). Dôraz sa kladie na odhalenie sociálnej dynamiky na mikroúrovni napríklad za použitia už spomínaných dobrých dôvodov. Druhá otázka znie „ako to funguje?“. Tu sa pripúšťa, že nie je vždy možné odkryť základy sociálnej dynamiky na mikroúrovni. J. Schenk oba prístupy považuje za prínosné. Považuje ich za dva stupne explanácie, pretože na otázku „prečo to funguje?“ môžeme odpovedať až vtedy, ak vieme odpovedať na to „ako to funguje?“. V kapitole

sa čitateľ taktiež dozvedá, že je rozdiel medzi sociálnym mechanizmom a zákonom. Mechanizmy umožňujú identifikovanie procesov generujúcich nejaký sociálny fenomén, a tým ho aj vysvetľujú. Zákony sú všeobecné tvrdenia zdôrazňujúce kauzálne faktory a nie procesy. Raymond Boudon, neustály sprievodca v tejto knihe, sa prikláňa skôr k tomu názoru, že sociologickú teóriu majú tvoriť sústavy modelov, ktoré poskytujú vysvetlenie. J. Schenk uvádza aj príklad odpovede na otázku „ako to funguje?“. Využíva pritom výskum sociálnej kontroly vo výrobnom podniku, ktorý bol uskutočnený na Slovensku. Tým ukazuje, že aj slovenská sociológia dokázala v 70. rokoch minulého storočia na základe vlastnej teoretickej tradície sformulovať moderné analytické postupy. Záver prvej kapitoly tvorí podrobnejšia analýza prvého z troch princípov sociológie Raymonda Boudona: princíp metodologického singularizmu. Pozornému čitateľovi neujde skutočnosť, že ďalšie dva princípy – princíp metodologického individualizmu a princíp kognitívnej rovnováhy – už autor vysvetlil v časti venovanej problému racionality. Princíp metodologického singularizmu znamená, že ak má sociológia plniť atribúty vedy, musí byť schopná vysvetliť jednotlivé sociálne javy a musí plne sústrediť pozornosť na ich porozumenie. Tu sa jednoznačne odhaľuje Boudonov kritický postoj k rôznym sociologickým tradíciám, ktoré rezignujú na možnosť vedeckej sociológie, tvrdiac, že sociológia sa pohybuje v priestore medzi vedou a literatúrou. Práve dodržiavanie princípu metodologického singularizmu spolu s metodologickým individualizmom a princípom kognitívnej rovnováhy sú oporou v dosahovaní vedeckého prístupu.

Druhá kapitola knihy je svojím rozsahom krátka. Prezентuje základné stratégie konštruovania sociologických teórií. Autor ju viac menej použil ako premostenie medzi prvou časťou, kde vysvetľuje súčasnú analytickú sociológiu a treťou časťou, kde sa venuje modelovej stratégii konštruovania sociologických teórií. Hlavným cieľom je predstavenie tejto stratégie ako neoddeliteľnej súčasť tvorby sociologických teórií popri indukcionistickej a dedukcionistickej stratégii. Aj keď je kapitola krátka, predsa len otvára závažný problém tvorby teórií. Súčasťou sociologickej prípravy je systematické oboznamovanie sa so širokým spektrom sociologických prístupov. Už menej sa však v našom priestore stretávame s tým, že by vychádzali texty a publikácie, ktoré by adeptov sociológie učili, ako je možné teóriu utvárať. Preto by z tejto rozsahom malej kapitoly mohla v budúcnosti vzniknúť oveľa rozsiahlejšia publikácia, ktorá by určite bola vítanou a využívanou prácou. Nech nám všetkým slúži ako inšpirácia kniha *Richarda Swedberga The Art of Social Theory*. (Swedberg 2014)

Posledná kapitola predstavuje možnosti modelovej stratégie konštruovania sociologických teórií. Podobne ako v predchádzajúcich častiach aj tu sa J. Schenk cielene inšpiruje príkladmi Raymonda Boudona (úpadok francúzskeho poľnohospodárstva na konci 18. storočia, kult rozumu, akceptácia normatívnych tvrdení), aby nám lepšie sprostredkoval možnosti sociologických modelov. Túto voľbu možno len privítať, pretože ide o príklady prepracované a zároveň veľmi pútavé. Dokonca by vôbec neprekážalo, ak by bol jeden z týchto modelov použitý v prvej kapitole, pretože by dokonale ilustroval štruktúrny individualizmus a obyčajnú racionalitu. Až pri týchto príkladoch získava teoretický úvod konkrétny význam. Po Raymondovi Boudonovi nás však autor uvádza do oveľa komplikovanejšieho modelu sociálneho mechanizmu, ktorým je *Efekt svätého Matúša* (ESM). Samotný ESM je vo svojej najznámejšej

podobe veľmi jednoduchý (kto má veľa, bude mu pridané, kto má málo, tomu sa uberie). J. Schenk ale čitateľovi veľmi zaujímavo ukazuje, ako je možné tento princíp ďalej rozpracovávať až do podoby šiestich možných modelových variácií. Pri ďalšej aplikácii ESM by sa mali brať do úvahy aj nasledujúce skutočnosti. Po prvé, vo svojej najjednoduchšej podobe ESM vysvetľuje dôsledky, ale nevypovedá o vnútorných mechanizmoch, ktoré spôsobujú rozdielnu distribúciu výhod. Po druhé, dynamika zmeny, teda dynamika rozdielnej distribúcie výhod sa odohráva v dvoch rovinách. Intraindividuálne, zmena socioekonomického statusu jednotlivca a interindividuálne, teda zmena na makroúrovni. Hlavným problémom potom je, ako je možné zachytiť dynamiku zmeny socioekonomického statusu. Riešením tohto problému by mohli byť pokročilejšie modely. Práve preto nasleduje v knihe príklad multiagentového modelu statusových hierarchií na základe prejavov úcty. Čitateľ tu dostáva možnosť dostať sa rovno do „modelárovej dielne“, pretože mu je sprostredkovaný proces tvorby konkrétneho multiagentového modelu. Ak však ide o čitateľa, ktorý sa s touto problematikou stretáva prvýkrát, je možné, že ho odradí komplikovanosť príkladu. Na druhej strane tu však v priamom prenose vidíme, ako môžeme komplexný problém prostredníctvom analytických postupov rozložiť na sériu rozhodnutí aktéra a tým sledovať aj dynamiku procesu.

Je mi trochu ľúto, že táto kniha vyšla až teraz. Mnohé otázky, ktoré autor rieši, sa mi vynárali už počas písania dizertačnej práce, ale niekedy som nebol schopný ich ďalej rozvinúť. Práve vďaka tejto knihe, predovšetkým jej prvej časti je možné získať väčšiu intelektuálnu oporu napríklad pri téme racionality hlavne vtedy, ak nechceme prijať len jej „utilitárnu podobu“ a na druhej strane nechceme pristúpiť na interpretácie prostredníctvom čiernej skrinky. Kniha nás však v širšom zmysle oboznamuje aj s novým a potencionálne veľmi úspešným spôsobom sociologického myslenia. Analytická sociológia a konštrukcia explanačných modelov má v súvislosti s rozvojom nových technológií pred sebou veľké možnosti. Preto každý sociológ, ktorý sa nechce nechať v budúcnosti prekvapiť teoretickým a metodologickým vývojom, by mal tejto oblasti venovať aspoň čiastočnú pozornosť. Je to práve kniha Juraja Schenka, ktorá nám môže slúžiť ako prvý kontakt. Vyžaduje však čitateľa, ktorý sa nebojí nových tém a nemá strach z náročnejšieho textu.

LITERATÚRA

SWEDBERG, R. 2014: *The Art of Social Theory*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Roman Hofreiter
Katedra sociálnych štúdií a etnológie
FF UMB Banská Bystrica